

DOI: 10.31648/pw.9029

ADAM ADRIAN OSTANEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0801-811X>

Military University of Technology

O NIENARUSZALNOŚĆ GRANIC. POLSKO-SOWIECKI SPÓR POLITYCZNY O KSZTAŁT WSCHODNIEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

**For the inviolability of borders. The Polish-Soviet political dispute
over the shape of the eastern border of Poland after World War II**

ABSTRACT: The Polish-Soviet conflict during World War II is one of the most complicated issues in legal terms. The war, which, although not declared, but visible in the form of military aggression, never took place in the eyes of the Soviet side. The course of the border and other international agreements, although signed without coercion in the international period, suddenly turned out to be worthless pieces of paper. The provisions of the Atlantic Charter, signed during the war and guaranteeing, inter alia, the inviolability of the borders, turned out not to apply to Poland. The aim of the article is to show what, in such a complicated situation, from the point of view of international law, the Polish-Soviet diplomatic dispute about the future of the Polish eastern border, which is also the border between the Republic of Poland and the Soviet Union, looked like. The source of the work are archival materials stored in British archives and scientific studies.

KEYWORDS: World War II, Polish-Soviet relations, Polish eastern border, diplomacy, Teheran, Yalta, Potsdam

Wprowadzenie

Polsko-sowiecka granica w przeddzień wybuchu II wojny światowej liczyła 1412 km. Wytyczona została na podstawie zapisów traktatu ryskiego, podpisanego przez Polskę i ZSRS 18 marca 1921 r. Od 15 marca 1923 zdobyła także uznanie międzynarodowe (Dz.U. RP 1922, 90, poz. 829; Kumaniecki 1924, 628-631). W okresie międzywojennym żadna ze stron nie zgłaszała uwag względem jej przebiegu i nie wszczynała jakichkolwiek procesów rewizyjnych. Podpisywane umowy dwustronne, w tym pakt o nieagresji z 25 lipca 1932 r., przedłużony następnie w 5 maja 1934 zdawały się wskazywać, że nie ma przesłanek, aby sądzić, iż któraś ze stron będzie dążyć do zmian w tej materii.

Kształt współczesnej granicy wschodniej Polski ma niewiele wspólnego z historycznymi uwarunkowaniami, będąc wynikiem imperialnej polityki ZSRS i lekceważenia interesów Polski przez aliantów. Warto jednak prześledzić kulisy działań politycznych, jakie prowadziła strona polska podczas wojny, aby nie dopuścić do strat terytorialnych na wschodzie kraju.

Zagadnienie to doczekało się opracowań naukowych. W różnym stopniu i zakresie poruszają one kulisy dyplomatycznych zabiegów strony polskiej o utrzymanie przebiegu granicy, jaki wyznaczony został w traktacie ryskim (Adamski 2017; Eberhardt 1993; 2011; 2018; Tebinka 1998).

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie kulisów działań politycznych i dyplomatycznych strony polskiej w procesie walki o interesy Polski. Warto przy tym dodać, że od września 1939 do lipca 1941, a następnie od kwietnia 1943 r. do końca wojny Polska i ZSRS nie utrzymywały ze sobą stosunków dyplomatycznych, toteż spór ten toczono za pośrednictwem państw trzecich.

1. Kwestia granicy polsko-sowieckiej pomiędzy 17 września 1939 a 22 czerwca 1941 r.

Sytuacja diametralnie zmieniła się 17 września 1939 r., kiedy Związek Sowiecki napadł na Polskę. Władze polskie wyraziły oficjalny protest wynikający z aktu agresji w trakcie trwania wojny polsko-niemieckiej (Polish-Soviet Relations... 1943, 95-98). Następnie, po podziale ziem polskich dokonany 28 września 1939 r. pomiędzy Niemcy i ZSRS, 30 września 1939 r. rząd polski także złożył oficjalny międzynarodowy protest (Białe plamy... 1990, 104-107; Polish-Soviet Relations... 1943, 100).

Agresja sowiecka przeciw Polsce stanowiła wstęp do trwającego przez cały okres II wojny światowej sporu o kształt wspólnej granicy. W latach 1939-1941 konflikt Polski z ZSRS nie uzyskał w oczach państw sprzymierzonych, tj. Wielkiej Brytanii i Francji, statusu równego wojnie polsko-niemieckiej, co przysparzało polskiej dyplomacji sporo problemów. Ponadto dało się zauważyć, że po zakończonej kampanii wojennej w Polsce w 1939 r. wśród polityków brytyjskich i francuskich brak było woli do wypracowania wspólnego dokumentu precyzującego cele wojny, w którym znalazłby się zapis dotyczący nienaruszalności granic państw, które padły ofiarą agresji. Taka postawa państw zachodnich wynikała z tego, iż wielu wpływowych polityków tak brytyjskich, jak i francuskich liczyło w przyszłości na pozyskanie Stalina jako sprzymierzeńca w wojnie przeciw Hitlerowi (Duraczyński 1993, 54; Materski 2005, 593; Stanisławska 1965, 110-111; Tebinka 1998, 71-79, 84; Wandycz 1999, 172-173).

Władze sowieckie od samego początku czyniły wiele, aby uprawomocnić zajęcie ponad połowy ziem II Rzeczypospolitej. Przykładem tego mogą być tzw.

wybory do Zgromadzeń Ludowych Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy zorganizowane 22 października 1939 r. Głosowanie to miało wykazać rzekomą wolę mieszkańców do włączenia tych ziem w skład republik sowieckich, co równało się także jednoczesnemu przyjęciu obywatelstwa sowieckiego. Wyniki dały rezultat zgodny z intencją Moskwy. Władze polskie w przeddzień „wyborów” złożyły oficjalne noty protestacyjne, jednak chcąc uchronić mieszkańców przed ewentualnymi represjami, za pomocą różnych środków przekazu radziły obywatelom polskim wzięcie udziału w głosowaniu, uważając słusznie, iż z punktu widzenia prawa międzynarodowego wyniki takiego głosowania przeprowadzone pod przymusem i przed zakończeniem działań wojennych są *ipso facto* nieważne (Polish-Soviet Relations... 1943, 102; Mazur | Skwara | Węgiński 2007, 84; Sudół 1997, 404-411).

Falszerstwo „wyborów” nie budziło wątpliwości zarówno w kręgach pozostających we Francji władz polskich, jak i ogółu społeczeństwa. Ich wynik niósł jednak za sobą określone konsekwencje prawne dla pozostających pod okupacją sowiecką obywateli Rzeczypospolitej. Nadanie obywatelstwa sowieckiego obligeowało przykładowo mężczyzn w wieku poborowym do odbycia służby wojskowej w Armii Czerwonej. Przeciwno takiemu poborowi władze polskie 3 lutego 1940 r. wystosowały specjalną notę protestacyjną do państw sojuszniczych i neutralnych (AIPiMS, sygn. PRM.4, k. 1-2; Polish-Soviet Relations... 1943, 105).

Powyższe działania władz polskich, z punktu widzenia prawa międzynarodowego, były uzasadnione. Władze ZSRS do zakończenia II wojny światowej bardzo często używały argumentacji w myśl której „wola ludu”, wyrażona w „wyborach” dała im mandat do szeregu podejmowanych przez nie działań (AIPiMS, sygn. PRM.4, k. 3-6; Lane 2008, 78).

Sukcesy militarne Niemiec z 1940 r. jeszcze bardziej zmieniły sytuację geopolityczną i niekorzystnie wpłynęły na możliwości oddziaływania polityków polskich w kwestii granic. Upadek Francji oraz konieczność przeniesienia siedziby władz polskich do Londynu spowodowały, że strona polska musiała zacząć bardziej liczyć się ze stanowiskiem Brytyjczyków. Ci z kolei, dążąc do odciążenia ZSRS od współpracy z Niemcami, skłonni byli na szereg ustępstw wobec Stalina (Tebinka 1998, 105-106).

Sygnałem Brytyjczyków dążących do ocieplenia stosunków z ZSRS było przysłanie przez rząd Churchilla w czerwcu 1940 r., w miejsce nieobecnego od ponad pół roku Williama Seedsa, który po agresji ZSRS na Finlandię opuścił Moskwę, nowego ambasadora – Stafforda Crippsa. W drugiej połowie 1940 r. coraz częściej dało się zauważyć, że drogi Berlina i Moskwy zaczynają się rozchodzić, co dawało kolejne szanse na nawiązanie współpracy brytyjsko-sowieckiej. Chcąc uzyskać większe poparcie ze strony Polaków dla koncepcji brytyjskich, premier Winston Churchill złożył 5 września 1940 r. oświadczenie o nieuznawaniu zmian terytorialnych dokonanych w czasie wojny, które nie byłyby dobrowolnie

zaakceptowane. Warto jednak zwrócić uwagę na dość przewrotne stwierdzenie o „dobrowolności” zaakceptowania zmian. W okresie późniejszym dla strony sowieckiej wyrazem takiej właśnie „dobrowolności” będą wspomniane już „wybory” z 22 października 1939 r. (Raczyński 1960, 420; Wandycz 1999, 222).

W grudniu 1940 r. doszło do zmiany na stanowisku ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii. Lorda Halifaxa zastąpił Anthony Eden, który w rozmowach z ministrem Augustem Zaleskim zapewniał, że gdy Rosjanie podejmą w rozmowie z nim kwestię Polski, to poinformuje o tym rząd polski. Takie stanowisko doprowadziło do poprawy relacji polsko-brytyjskich, tym bardziej że Polacy za sprawą lotników biorących czynny udział w obronie Wielkiej Brytanii cieszyli się ogromną sympatią całego społeczeństwa Zjednoczonego Królestwa (Tebinka 1998, 123-124).

W pierwszej połowie 1941 r. Polska zostawała najbliższym sojusznikiem Wielkiej Brytanii w walce przeciw Niemcom, toteż Brytyjczycy starali się unikać w oficjalnych wypowiedziach zagadnień związanych z przyszłą granicą wschodnią Polski. Władze polskie starały się działać ofensywnie. Przykładowo 21 lutego 1941 r. złożono oficjalny protest przeciw narzuceniu przez okupacyjne władze sowieckie obywatelstwa ZSRS obywatelom polskim (Tebinka 1998, 122-123).

2. Negocjacje w sprawie granicy polsko-sowieckiej od lata 1941 do wiosny 1943 r.

22 czerwca 1941 r. wybuchła wojna niemiecko-sowiecka. ZSRS siłą rzeczy stał się sprzymierzeńcem Wielkiej Brytanii w walce z Niemcami. Churchill w swoich przemówieniach radiowych solidaryzował się z Rosjanami. W Moskwie takie wypowiedzi odbierano bardzo jednoznacznie. Politycy polscy byli podzieleni w kwestii współpracy brytyjsko-sowieckiej, choć mimo wszystko uznawano, że wybuch wojny pomiędzy Niemcami a ZSRS jest dla Polski korzystny (Zgórniak 1996, 4-19; Wandycz 1999, 225).

Nowa sytuacja wymusiła także potrzebę normalizacji stosunków polsko-sowieckich. W związku z podpisaniem 12 lipca 1941 r. układu brytyjsko-sowieckiego o wspólnym działaniu sygnatariuszy przeciw Niemcom rozpoczęły się rozmowy pomiędzy premierem rządu polskiego gen. Władysławem Sikorskim a ambasadorem ZSRS w Londynie Iwanem Majskim, które miały doprowadzić do podpisania analogicznego dokumentu. Ku niezadowoleniu strony brytyjskiej już na samym początku obrad dało się zauważyć rozdzźwięki w sprawie powojennej granicy polsko-sowieckiej, bowiem strona polska domagała się uznania granicy ustalonej w traktacie ryskim, natomiast ambasador Majski stał na stanowisku niepowoływania się na tę granicę, wskazując, że konieczne jest ustalenie nowych granic na podstawie kryteriów etnograficznych (AIJP-NJ, sygn. 701/9/3, k. 3-10). Trudności z dojściem do kompromisu spowodowały, że do rozmów włączyli się

Brytyjczycy, wywierając silną presję na Polaków (AIJP-NJ, sygn. 701/9/3, k. 11). Ostatecznie 30 lipca 1941 r. w obecności Churchilla i Edena gen. Sikorski i ambasador Majski podpisali polsko-sowieckie porozumienie (AIJP-L, sygn. 709/27/63, mps; Polish-Soviet Relations... 1943, 107; Duraczyński (red.) 1990, 79-80).

Efekty porozumienia były odmiennie interpretowane przez obydwie układające się strony, bowiem sprawę granic *de facto* przemilczano. Wśród większości polityków polskich dominował ostrożny optymizm, natomiast Rosjanie już 3 sierpnia 1941 r. w swoich gazetach zamieścili artykuły, iż sprawa granic Polski na wschodzie zostaje otwarta, a traktat ryski nie jest wieczny. Powyższa sytuacja otwierała drogę do dalszych sporów o kształt przyszłej granicy, co m.in. podkreślał będący przeciwnikiem porozumienia w przyjętym brzmieniu gen. Kazimierz Sosnkowski (List otwarty gen. K. Sosnkowskiego... 1943, 43; Pobóg-Malinowski 1986, 190).

Strona polska zaprzepaściła też możliwość uzyskania gwarancji dla granic Polski przez rząd USA. 19 lipca 1941 r. z inicjatywy gen. Sikorskiego minister spraw zagranicznych Zaleski poczynił kroki dyplomatyczne w celu uzyskania stosownej deklaracji ze strony USA. Po precyzyjnych ustaleniach pomiędzy urzędnikami amerykańskimi a ambasadorem polskim w Waszyngtonie Janem Ciechanowskim 31 lipca Polacy otrzymali z Departamentu Stanu treść proponowanych gwarancji, które w opinii min. Zaleskiego były znacznie lepsze niż dotychczasowe angielskie. Dowiedziawszy się jednak o podpisanej przez gen. Sikorskiego umowie polsko-sowieckiej, Amerykanie wycofali się ze swej oferty (AIJP-L, sygn. 709/27/63, mps).

Na tym etapie wojny sprawa wschodniej granicy polskiej nie była oczywiście jeszcze przegrana. Pozycję Polski wzmacniało choćby sukcesy niemieckie na froncie wschodnim. Niestety, politycy polscy zamiast podjąć wówczas kwestię granic w rozmowach z Rosjanami mylnie założyli, że ZSRS wojnę z Niemcami przegra, a sprawę granicy rozstrzygać będą rządy USA i Wielkiej Brytanii, a więc wśród tych polityków należy wypracować uznanie dla polskich interesów (Wandycz 1999, 231-233). Warto dodać, iż to przecież właśnie rządy tych dwóch państw były inicjatorami podpisanej 14 sierpnia 1941 r. tzw. Karty atlantyckiej – ośmiopunktowego dokumentu gwarantującego m.in. prawo wszystkich narodów do swobodnego wyboru formy rządów oraz mówiącego, że sygnatariusze nie dążą do zysków terytorialnych. 24 września 1941 r. Kartę podpisali przedstawiciele Polski i ZSRS.

Stalin mimo wszystko nie rezygnował z chęci zmiany granicy. 3 grudnia 1941 r. podczas rozmów bezpośrednich z gen. Sikorskim zaproponował, aby tę kwestię omówić wspólnie, samodzielnie i przed konferencją pokojową. Ofertę tę gen. Sikorski stanowczo odrzucił, stojąc na stanowisku nienaruszalności granicy sprzed września 1939 r. (Janicka 1994, 933; Kowalski 1979, 238-240; Mitkiewicz 1968, 199-200). 4 grudnia 1941 r. w Moskwie podpisano polsko-sowiecką deklarację, która uszczegóławiała wspólne cele oraz zobowiązywała obydwie umawiające się strony do wzajemnej pomocy. Kwestia przyszłych granic po raz kolejny została niestety pominięta (Polish-Soviet Relations... 1943, 109).

W grudniu 1941 r. Stalin prowadził także pertraktacje z Brytyjczykami w sprawach granic w powojennej Europie. Forsując odebranie Niemcom ziem na wschód od rzeki Odry na rzecz Polski, dążył do zgody władz w Londynie na uznanie zmian terytorialnych w Polsce oraz aneksji państw bałtyckich (Tebinka 1998, 174).

Możliwości negocjacyjne Brytyjczyków, a zarazem także pośrednio i Polaków, wzrosły po 7 grudnia 1941 r., co wynikało z faktu przystąpienia do wojny USA. Dla Churchilla było to na tyle wzmacniające, iż zakazał ministrowi Edenowi godzić się na jakiegokolwiek sowieckie żądania, stwierdzając: „Nigdy nie uznaliśmy granic Rosji z 1941 r., jak tylko *de facto*. Te granice [Rosja] uzyskała w bezwstydnym współpracy z Hitlerem” (Karski 1995, 17).

Początek 1942 r. przyniósł pewną stabilizację na froncie wschodnim, co umocniło pozycję Moskwy. Już 5 stycznia 1942 r. rząd sowiecki odnosząc się do podnoszonych wcześniej przez stronę polską kwestii obywatelstwa polskiego posiadanego przez Ukraińców, Białorusinów i Żydów zamieszkujących Kresy Wschodnie, stwierdził, że konwencja haska, na którą powołują się Polacy, dotyczy wyłącznie stanu okupacji, a obecność władz sowieckich na tym terenie została usankcjonowana „swobodnie wyrażoną wolą ludności”, co odnosiło się do „wyborów” z 22 października 1939 r. (Eberhardt 1993, 98).

26 stycznia 1942 r. ambasador brytyjski w Moskwie po raz pierwszy w rozmowie z gen. Sikorskim oficjalnie wymienił linię Curzona, a więc brytyjską propozycję z 11 lipca 1920 r. tymczasowego rozgraniczenia pomiędzy Polską a Rosją bolszewicką, jako „najlepszą” przyszłą granicę wschodnią Polski, dodając, że w zamian Polska uzyska nabytki terytorialne kosztem Niemiec. Wobec tego strona polska zaczęła coraz bardziej zabiegać o wsparcie USA. W tym celu 24 marca 1942 r. gen. Sikorski udał się na rozmowy z prezydentem Franklinem Rooseveltem. Prezydent ostatecznie dość lakonicznie stwierdził, że USA nie odstępują od zasady, iż kwestie terytorialne powinny być załatwiane dopiero po wojnie. Władze polskie, chcąc skuteczniej przekonać stronę amerykańską do swoich argumentów, przedłożyły 23 grudnia 1942 r. w Departamencie Stanu USA stosowne memorandum (AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 434–438).

W ciągu pierwszej połowy 1942 r. formalnie stanowisko Wielkiej Brytanii w sprawie polskiej granicy wschodniej nie uległo zmianie. Na takie podejście władz brytyjskich wskazywać mogłaby odpowiedź ministra Edena udzielona ambasadorowi Polski Edwardowi Raczynskiemu: rząd Jego Królewskiej Mości nie uzna żadnych zmian terytorialnych dokonanych w Polsce od sierpnia 1939 r. Determinowało to stronę polską do składania wobec władz sowieckich not i innego rodzaju pism, w których podkreślano, że miasta takie jak Lwów, Wilno, Stanisławów czy Brześć należą do Polski (Polish-Soviet Relations... 1943, 205-206).

Niestety Brytyjczycy zaczęli w odniesieniu do Polski prowadzić podwójną grę – mówiąc jedno, a czyniąc drugie. Polacy, widząc to, starali się zaproponować satysfakcjonujące rozwiązanie, informując poufnie w marcu 1942 r. ministra Edena,

że Polska gotowa jest za cenę Prus Wschodnich na pewne ustępstwa terytorialne względem ZSRS. Pozycja Wielkiej Brytanii na skutek przegranych na Bliskim Wschodzie znacząco jednak słabła, co skrzętnie wykorzystywał Stalin (Mitkiewicz 1968, 212, 221; Stanisławska 1965, 280).

26 maja 1942 r. po długich pertraktacjach podpisano traktat brytyjsko-sowiecki. Wielka Brytania oficjalnie wyraziła w nim m.in. zgodę na włączenie trzech państw bałtyckich do ZSRS. Choć nie było w nim mowy o granicach Polski, taki precedens był niebezpieczny i powinien stanowić ostrzeżenie, ponieważ usankcjonowano tym samym po raz pierwszy postanowienia paktu Ribbentrop-Mołotow na forum międzynarodowym. Drugą połowę 1942 r. w stosunkach polsko-sowieckich zdominowały dalsze „przepychanki” odnośnie do przynależności państwowej wschodnich ziem Polski, przy czym każda ze stron pozostawała przy swoich racjach (Zabiegło 1970, 64).

Rok 1943 przyniósł eskalację sporu dyplomatycznego i politycznego. 16 stycznia 1943 r. rząd sowiecki w odpowiedzi na polskie memorandum w sprawie granicy polsko-sowieckiej przesłane przez gen. Sikorskiego Amerykanom powiadomił, że pozbawia obywatelstwa polskiego Polaków przebywających w ZSRS. Strona polska zareagowała stanowczo, oświadczając 20 lutego 1943 r., że „integralność obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w jej granicach z 1 września 1939 r. oraz jej suwerenność są nienaruszalne i niepodzielne” (Duraczyński 1986, 22-23; Stanisławska 1965, 325; Tebinka 1998, 236).

W odpowiedzi na to agencja TASS wydała oświadczenie, iż rząd polski swoim zachowaniem nie chce uznać historycznych praw Ukraińców i Białorusinów do zjednoczenia się. Pięć dni później PAT udzieliła odpowiedzi, wskazując, że granica z 1921 r. była uznana międzynarodowo, a sam ZSRS do 1939 r. nie kwestionował jej przebiegu. Takie postawienie sprawy spowodowało, że następnego dnia, tj. 6 marca 1943 r., ambasador sowiecki przy rządzie RP spotkał się z ambasadorem brytyjskim przy rządzie polskim i w trakcie rozmowy oznajmił, iż ZSRS dąży do dobrosąsiedzkich stosunków, jednak strona polska musi zgodzić się na zmiany granic. Powtórnie argumentowano, iż ziemie te weszły w skład ZSRS na podstawie przeprowadzonych „wyborów” (Hułas 1999, 107-108).

Rosnąca pozycja ZSRS nie sprzyjała interesom Polski. Podczas waszyngtońskiego spotkania przedstawicieli Wielkiej Brytanii i USA w marcu 1943 r. minister Eden skrytykował gen. Sikorskiego i jego rząd za stosunek wobec ZSRS. Podczas serii spotkań pomiędzy 13 a 30 marca 1943 r. doszło nawet do nieformalnego i tajnego porozumienia między Wielką Brytanią i USA dotyczącego przyszłych granic zachodnich ZSRS. Uzgodniono wówczas, że obydwa kraje nie będą się przeciwstawiać sowieckim roszczeniom terytorialnym, a sam przebieg wschodniej granicy Polski zostanie wyznaczony bez dyskutowania tej kwestii z Polakami (Eberhardt 1993, 101; Karski 1995, 18).

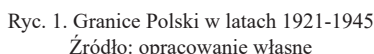
3. Spór o granicę polsko-sowiecką po zerwaniu stosunków dyplomatycznych w 1943 r.

Przełomowym dla stosunków polsko-sowieckich był 12 kwietnia 1943 r. Tego dnia Niemcy ogłosili odkrycie w lesie pod Smoleńskiem grobów zamordowanych polskich oficerów. Złożenie 15 kwietnia przez stronę niemiecką, a 17 kwietnia przez stronę polską wniosku do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża o zbadanie sprawy stało się podstawą do oskarżenia przez Stalina Polaków o współpracę z Niemcami i pretekstem do zerwania stosunków dyplomatycznych w nocy z 25 na 26 kwietnia. Komplikowało to jeszcze bardziej stosunki polsko-sowieckie, przekładając się rzecz jasna także na kwestie granicy wschodniej (Polish-Soviet Relations... 1943, 245-247).

W dniach 28 listopada – 1 grudnia 1943 r. w Teheranie odbyła się konferencja przywódców USA, ZSRS i Wielkiej Brytanii. Problematyce granic Polski poświęcono cały ostatni dzień obrad. Dominująca pozycja Stalina spowodowała, że strony zgodziły się na jego postulaty odnośnie do wschodnich granic Polski (Duraczyński 1986, 89, Eberhardt 1993, 111-112; Tebinka 1998, 293-294). Podjęte decyzje nie tylko nie zostały przekazane władzom polskim, lecz także zwlekano nawet ze zreferowaniem choćby ogólnego jej przebiegu. Uczyniono to dopiero 17 grudnia 1943 r. (AIJP-NJ, sygn. 701/9/6, k. 7; Mazur | Skwara | Węgiński 2007, 397).

W nocy z 3 na 4 stycznia 1944 r. wojska ZSRS przekroczyły dawną granicę polsko-sowiecką. Rząd Polski 5 stycznia wydał oświadczenie informujące o rozpoczęciu procesu wyzwolenia obszarów Rzeczypospolitej. W odpowiedzi na to TASS 11 stycznia wydała oświadczenie negujące treści przedstawione przez Polaków, powołując się m.in. w swej argumentacji po raz kolejny na wynik „wyborów” z października 1939 r. i włącznie tych ziem na tej podstawie do ZSRS. 13 stycznia na łamach jednej z najważniejszych sowieckich gazet ukazał się artykuł na temat granicy polsko-sowieckiej z zamieszczoną mapką, na której zaznaczono granicę z 28 września 1939 r. oraz linię Curzona. 14 stycznia strona polska oficjalnie poprosiła rządy USA i Wielkiej Brytanii o pośrednictwo w sporze odnośnie do przebiegu granicy polsko-sowieckiej, a 15 stycznia odparła ataki na łamach prasy (AIJP-L, sygn. 709/27/54, mps; AIJP-NJ, sygn. 701/9/6, k. 67, 70-79; Dziennik... 1944a, 1; Dziennik... 1944b, 1; Izvestia 1944, 3).

Pierwsze półrocze 1944 r. upłynęło pod znakiem rozwoju polemiki polsko-sowieckiej z pośrednictwem Wielkiej Brytanii, przy czym Brytyjczycy coraz częściej zajmowali stanowisko prosowieckie, czego przykładem może być przemówienie Churchilla, który 22 lutego 1944 r. oświadczył w Izbie Gmin, że „brytyjski pogląd na polską granicę wschodnią znalazł swój wyraz w r. 1919 w linii Curzona, [...] a żądania rosyjskie nie przekraczają granicy tego, co jest racjonalne i słuszne” (AIJP Londyn, sygn. 709/27/54, mps; AIJP Londyn, sygn. 709/27/60, mps; AIJP Nowy Jork, sygn. 701/9/6, k. 68; Baliszewski | Kunert 1999, 1526).

Strona polska nie zamierzała jednak odstąpić od obrony interesów państwa. Od 5 do 14 czerwca 1944 r. premier Stanisław Mikołajczyk przebywał na wizycie w USA, a 7, 13 i 14 czerwca doszło do spotkania z prezydentem Rooseveltem. Zapewnił on Mikołajczyka, że Lwów i Borysławsko-Drohobyckie Zagłębie Naftowe znajdą się w granicach Polski. Nieco mniejsze szanse widział dla pozostawienia

Wilna w granicach Polski. Poparł także polskie dążenie do objęcia granicami polskimi całych Prus Wschodnich i Górnego Śląska. Wobec powyższego rządowi polskiemu wydawało się, że wizyta stanowiła sukces polityczny (AIJP-L, sygn. 709/27/54, mps; AIJP-NJ, sygn. 701/9/15, k. 198-200; AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 304-307).

Szybko okazało się, że obietnice Roosevelta nie miały pokrycia, bowiem sojusznicy Polski nadal namawiali rząd Mikołajczyka do przyjęcia żądań Stalina. W dniach 20, 22 i 23 czerwca 1944 r. doszło nawet do zainicjowanych przez Brytyjczyków nieoficjalnych rozmów premiera Mikołajczyka z ambasadorem ZSRS w Londynie – Wiktorem Lebediewem. Nie dały one jednak żadnych rezultatów, gdyż strona sowiecka nie była skłonna do najmniejszej nawet dyskusji i wypracowania rozwiązań kompromisowych (Duraczyński 1999, 392-393; Kirkor 1972, 54-64).

Zagadnienie przyszłej granicy wschodniej Polski stawiało się trudniejsze w miarę zajmowania kolejnych obszarów Polski przez Armię Czerwoną. Od 30 lipca do 10 sierpnia Mikołajczyk przebywał w Moskwie, spotykając się tam ze Stalinem, Mołotowem oraz przedstawicielami Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN). Członkowie PKWN w rozmowach powtarzali jedynie hasła Stalina, co świadczyło o ich pełnej od niego zależności (AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 214-218; AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 232-233).

Wizyta polskiego premiera w Moskwie nie doprowadziła do żadnego przełomu w stosunkach polsko-sowieckich. Polacy – przekonawszy się o determinacji Stalina w dążeniu do skomunizowania Polski – zrewidowali nieco swoje stanowisko wobec przyszłej granicy wschodniej oraz skłonni byli do pewnej współpracy z przedstawicielami PKWN. Wobec dalszych nacisków strony brytyjskiej oraz wizyty, którą rozpoczęli w Moskwie 9 października 1944 r. Churchill i Eden, 12 października do Moskwy przybył powtórnie Mikołajczyk. Dyskutowano na temat utworzenia koalicyjnego rządu polskiego z przedstawicielami PKWN oraz kwestii przyszłej granicy. O ile pierwsza kwestia nie stanowiła aż tak dużego problemu, o tyle sprawa granic przyczyniła się do fiaska rozmów, bowiem Stalin nadal obstawał przy linii Curzona jako przyszłej granicy (AIJP-L, sygn. 709/27/54, mps; AIJP-NJ, sygn. 701/9/6, k. 92-94; AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 142-143, 148-149, 158-166; Żarański 1994, 889-893).

Od momentu powrotu Mikołajczyka z Moskwy 24 października sytuacja rządu polskiego stała się tragiczna, bowiem zaczął się on znajdować w coraz większej izolacji politycznej na arenie międzynarodowej. Mikołajczyk, choć z olbrzymią niechęcią, wstępnie gotów był zgodzić się na uznanie linii Curzona jako podstawy rozgraniczenia, ale postanowił jednocześnie bezwzględnie walczyć o Lwów. W tym celu 26 października wystosował pismo do Roosevelta, w którym prosił go o zajęcie przychylnego w tej kwestii Polsce stanowiska oraz wystosowania odpowiedniego listu do Stalina. Odpowiedź prezydenta, choć nie była odmowna, była wymijająca (Eberhardt 1993, 170; Tebinka 1998, 368-369).

2 listopada Churchill dał Mikołajczykowi 48 godzin na bezdyskusyjne przyjęcie warunków Rosjan. Następnego dnia rząd polski ultimatum odrzucił. Mimo tego Brytyjczycy nie przesądzali jeszcze o zupełnym braku możliwości osiągnięcia porozumienia polsko-sowieckiego. W ciągu listopada 1944 r. trwały dalsze rozmowy polsko-brytyjskie mające skłonić Polaków do przyjęcia warunków Stalina (AIJP-NJ, sygn. 701/9/16, k. 16-22; Raczyński 1960, 284-285; Tebinka 1998, 378-379).

Powstały impas, a także brak zgody wśród polityków polskich na tak daleko idące ustępstwa wobec ZSRS spowodowały, że 24 listopada 1944 r. premier Mikołajczyk podał się do dymisji. Nowy rząd, sformowany 29 listopada pod kierownictwem Tomasza Arciszewskiego, stał na stanowisku całkowitego odrzucenia linii Curzona jako podstawy rozgraniczenia pomiędzy Polską a ZSRS. Nie chciano także iść na jakikolwiek kompromis w rozmowach z przedstawicielami PKWN. Od tego momentu politycy brytyjscy na czele z Churchilllem zaczęli bojkotować rząd polski i ograniczać z nim kontakty. Pogorszyło to jeszcze bardziej pozycję Polski w sporze o granicę wschodnią. W takiej atmosferze w dniach 4-11 lutego 1945 r. odbyła się w Jałcie kolejna konferencja Roosevelta, Stalina i Churchilla. Nie pytając o zgodę ani rządu polskiego, ani Polaków, zdecydowano tam, że przyszła granica polsko-sowiecka oparta będzie na linii Curzona. Wprawdzie prezydent Roosevelt dość nieśmiało zasugerował, że byłoby miłym gestem, gdyby Stalin oddał Polsce Lwów, to jednak brak wsparcia Churchilla, utwierdził tylko Stalina, iż Wielka Brytania i USA nie mają zamiaru walczyć o polską granicę wschodnią (Karski 1992, 494-499; Kersten 1987, 3-6; Komarnicki 1985, 89-96).

W dzień po zakończeniu konferencji stronie polskiej wręczono jedynie komunikat końcowy. Przeciwno jego treści rząd polski protestował od 13 lutego 1945 r. (AIJP-L, sygn. 709/27/60, mps; AIJP Nowy Jork, sygn. 701/9/15, k. 256, 259-263, 268; Dziennik... 1945, 1). Memoranda czy protesty publikowane przez stronę polską nie znaczyły niestety dla aliantów zachodnich już zbyt wiele (AIPiMS, sygn. PRM.E.39, mps; AIPiMS, sygn. PRM.E.40, mps; AIPiMS, sygn. PRM.E.148, mps).

Polityka faktów dokonanych stosowana konsekwentnie w procesie ubezwłasnowolnienia Polski i oddania jej pod rządy komunistów doprowadziła, że uznawany dotąd jedynie przez ZSRS Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej (utworzony 31 grudnia 1944 r. w miejsce PKWN), przekształcony następnie przy pełnym przyzwoleniu Wielkiej Brytanii i USA w Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN), zaczął uzyskiwać nieformalne uznanie. Wobec postępującej izolacji na arenie międzynarodowej władze polskie apelowały już choćby o respektowanie podstawowego prawa, jakim jest prawo do reprezentowania interesów Polski (AIJP Londyn, sygn. 709/27/60, mps). Niestety, pomiędzy czerwcem a lipcem 1945 r. legalne władze państwa polskiego utraciły międzynarodowe uznanie (AIPiMS, sygn. PRM.E.148, mps).

Ostatnia z konferencji pomiędzy przywódcami trzech mocarstw odbyła się w Poczdamie w dniach 17 lipca – 2 sierpnia 1945 r. Tam jednak nie dyskutowano już

nad wschodnimi, a nad zachodnimi granicami Polski. Interesy polskie reprezentowali komuniści postępujący zgodnie z wytycznymi Moskwy. Kontrolowany przez Stalina TRJN podpisał 16 sierpnia 1945 r. z ZSRS umowę o nowej granicy polsko-sowieckiej (Dziennik Ustaw RP 1946, 2, poz. 5), która ostatecznie przesądzała o losach ziem wschodnich II Rzeczypospolitej.

Zakończenie

Współczesna granica wschodnia Polski wytyczona została bez zgody legalnego rządu państwa polskiego przebywającego na emigracji i wbrew woli zdecydowanej większości narodu polskiego oraz z pogwałceniem obowiązującej wówczas konstytucji i prawa międzynarodowego. Dyplomatyczny spór toczony w latach wojny przez Polskę i ZSRS, a dotyczący kwestii przebiegu powojennej granicy, zakończył się całkowitą porażką strony polskiej. Polityków polskich można jednak oskarżyć tylko o drobne zaniechania i czasem nadmierny optymizm lub po prostu naiwność. Jak wykazano, powodem fiaska polskiej polityki wschodniej była przede wszystkim łatwowierność polityków brytyjskich i amerykańskich.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (AIPiMS) PRM.4: Prezydium Rady Ministrów.

PRM.E.39; PRM.E.40; PRM.E.148: Prezydium Rady Ministrów 1939-1991.

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie (AIJP-L)

709/27/54; 709/27/60; 709/27/63: Druga Wojna Światowa.

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (AIJP-NJ)

701/9/3; 701/9/6; 701/9/15; 701/9/16: Rząd Polski na Emigracji 1939-1986.

Dokumenty publikowane

BALISZEWSKI, D. | KUNERT, K. (oprac.) (1999), Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945. Tom 2. Warszawa.

Białe plamy... (1990), Białe plamy. ZSRS-Niemcy 1939-1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r. Wilno.

DURACZYŃSKI, E. (oprac.) (1990), Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów. Warszawa.

Dziennik Ustaw RP 1922, 90, poz. 829.

Dziennik Ustaw RP 1946, 2, poz. 5.

KUMANIECKI, K. W. (oprac.) (1924), Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912-1924. Warszawa | Kraków.

List otwarty gen. K. Sosnkowskiego... (1943), List otwarty gen. K. Sosnkowskiego do T. Bieleckiego, Prezesa Zarządu Głównego Stronnictwa Narodowego. W: Myśl Polska. 1 (III), 43.

Polish-Soviet Relations... (1943), Polish-Soviet Relations 1918-1943. Official documents, issued by the Polish embassy in Washington by authority of the government of the Republic of Poland. Washington.

STANISŁAWSKA, S. (red.) (1965), *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów.* Warszawa.

ZGÓRNIAK, M. (red.) (1996), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów RP. Tom III.* Kraków.

Wspomnienia

MITKIEWICZ, L. (1968), *Z generałem Sikorskim na obczyźnie. Fragmenty wspomnień.* Paryż.

RACZYŃSKI, E. (1960), *W sojusznicznym Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939-1945.* Londyn.

Prasa

Dziennik... (1944a), *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza.* 4 z 6 I.

Dziennik... (1944b), *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza.* 12 z 15 I.

Dziennik... (1945), *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza.* 39 z 14 II.

Izvestia (1944), *Izvestia*, 11 (8313) z 13 I. [*Известия*. 11 (8313) z 13 I.]

KARSKI, J. (1995), *Jałta: tajne i jawne.* W: *Gazeta Wyborcza.* 30 z 4 II.

Opracowania

ADAMSKI, Ł. (2017), *Spór o przynależność państwową wschodnich województw II RP w latach 1939-1946: aspekty prawne, historiograficzne i polityczne.* W: Adamski, Ł. | Motyka, G. | Hryciuk, G. (red.), *Sowieci a polskie podziemie 1943-1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji.* Warszawa, 15-32.

DURACZYŃSKI, E. (1986), *Między Londynem a Warszawą lipiec 1943 – lipiec 1944.* Warszawa.

DURACZYŃSKI, E. (1993), *Rząd polski na uchodźstwie 1939-1945.* Warszawa.

DURACZYŃSKI, E. (1999), *Polska 1939-1945. Dzieje polityczne.* Warszawa.

EBERHARDT, P. (1993), *Polska granica wschodnia 1939-1945.* Warszawa.

EBERHARDT, P. (2011), *Linia Curzona jako wschodnia granica Polski. Geneza i uwarunkowania polityczne.* W: *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, XLVI, 127-158.

EBERHARDT, P. (2018), *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej.* W: *Dzieje Najnowsze.* 2, 87-117.

HULAS, M. (1999), *Brytyjskie próby rozwiązania problemu granicy polsko-radzieckiej od lutego do kwietnia 1943.* W: Jasiewicz J. (red.), *Europa NIE prowincjonalna.* Warszawa.

JANICKA, B. (1994), *Kalendarium władz RP na obczyźnie 1939-1945.* W: Błażyński Z. (red.) *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej.* Londyn, 921-968.

KARSKI, J. (1992), *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty.* Warszawa.

KERSTEN, K. (1987), *Polska probierz porozumień jałtańskich.* Warszawa.

KIRKOR, S. (1972), *Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 r.* W: *Zeszyty Historyczne.* 22, 56-64.

KOMARNICKI, T. (1985), *Jałtański rozbiór Polski w świetle prawa narodów.* W: Krawczyk, A. (red.), *Jałta wczoraj i dziś. Wybór publicystyki 1944-1985.* Londyn, 89-96.

KOWALSKI, W. T. (1979), *Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939-1945).* Warszawa.

LANE, T. (2007), *Ofiary Stalina i Hitlera.* Warszawa.

MATERSKI, W. (2005), *Na widcie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918-1943.* Warszawa.

MAZUR, G. | SKWARA, J. | WĘGIERSKI J. (2007), *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939 – 5 II 1946.* Katowice.

POBÓG-MALINOWSKI, W. (1986), *Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945. Okres 1939-1945. Tom 3.* Londyn.

SUDOL, A. (1997), *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich. Jesień 1939.* Bydgoszcz | Toruń.

TEBINKA, J. (1998), *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939-1945.* Warszawa.

WANDYCZ, P. (1999), *Z Piłsudskim i Sikorskim.* Warszawa.

ZABIEGŁO, S. (1970), *O rząd i granice. Walka dyplomatyczna o sprawę polską w II wojnie światowej.* Warszawa.

ZARAŃSKI, J.M. (1994), *Moskiewskie rozmowy S. Mikołajczyka VIII-X 1944.* W: Błażyński, Z. (red.), *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej.* Londyn, 888-901.

